

مستندات روایی مؤلفه‌های جامعه منتظر در بیانیه گام دوم

محمد نظیر عرفانی*

چکیده

تعالی و پیشرفت هر جامعه‌ای مرهون بازنگری و پالایش مؤلفه‌های اجتماعی آن جامعه می‌باشد تا در پرتو آن به اهداف و آرمان‌هایش دست یابد که این امر نیازمند تبیین این مؤلفه‌ها از سوی مرجعی حکیم و دانا به امور جامعه می‌باشد، رهبر حکیم انقلاب که محور وحدت و همدلی جامعه اسلامی به شمار می‌رود با درک والا از تحولات جامعه در بیانیه گام دوم علاوه بر تشریح دستاوردهای چهل ساله انقلاب اسلامی ایران، به تبیین مؤلفه‌های اجتماعی جامعه پرداخته‌اند که به کارگیری آنها از جمله مواردی است که در روایات معصومین (ع) از مؤلفه‌های جامعه منتظر به شمار رفته است، به همین جهت هدف این مقاله در پاسخ به این سؤال که مستندات روایی مؤلفه‌های جامعه منتظر در بیانیه گام دوم چیست؟ تبیین مستندات روایی این مؤلفه‌ها می‌باشد، نتایج این پژوهش که به شیوه توصیفی تحلیلی و با جمع‌آوری کتابخانه‌ای مطالب انجام شده، حاکی از آن است که در روایات مؤلفه‌هایی همچون علم و پژوهش، معنویت و اخلاق، اقتصاد، عدالت و مبارزه با فساد، استقلال و آزادی، عزت ملی و مرزبندی با دشمن و سبک زندگی را برای جامعه منتظر برشمرده‌اند که رهبر انقلاب در بیانیه گام دوم بر این مؤلفه‌ها تأکید نموده‌اند.

واژگان کلیدی: مستندات روایی، مؤلفه، جامعه منتظر، رهبر معظم انقلاب، بیانیه گام دوم

دو فصلنامه مطالعات حدیث پژوهی

* دانش آموخته دکتری قرآن و علوم (گرایش اجتماعی)، جامعه المصطفی العالمیه،

مقدمه

بدون تردید ظهور حضرت مهدی (ع)، قیام، انقلاب و پیروزی‌های ایشان، نیاز به وجود مؤلفه‌هایی در جامعه دارد و در این زمینه تأثیر مؤلفه‌های اجتماعی در پیروزی همه پیامبران و اولیای خدا نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. از این رو در بخشی از روایات مربوط به حضرت مهدی (ع) از مؤلفه‌های اجتماعی جامعه منتظر سخن به میان آمده و تصریح شده است که با به وجود آمدن چنین مؤلفه‌هایی در جامعه، آن حضرت ظهور می‌کند و به پیروزی می‌رسد لذا این مؤلفه‌های اجتماعی زمینه‌های قیام را فراهم کرده و جامعه را مهبیای پذیرش امام و همراهی با ایشان می‌نماید.

رهبر معظم انقلاب اسلامی در بیانیه گام دوم ضمن بیان پیشینه وقوع انقلاب و دشواری‌های آن، به دستاوردهای چهل‌ساله انقلاب اسلامی ایران پرداخت و چشم‌انداز آینده انقلاب را در بخش‌های مختلفی از جمله علم و پژوهش، معنویت و اخلاق، عدالت و مبارزه با فساد تبیین نموده‌اند که در این تحقیق به تبیین مبانی روایی مؤلفه‌های اجتماعی که رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم برای جامعه اسلامی ترسیم و بیان نموده‌اند، خواهیم پرداخت.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. جامعه

واژه جامعه از نظر لغوی اسم فاعل مؤنث از مصدر جمع به معنای گردآورنده، گردکننده، اجتماع، حوزه، گروهی از مردم یک شهر، یک کشور، جهان یا صنفی از مردم آمده است. (معین، ۱۳۶۰ ش، ج ۱، ص ۱۲۰۸)

در اصطلاح، تعاریف مختلفی برای جامعه بیان شده که برخی از آنها عبارت‌اند از:

۱. دورکیم در تعریف «جامعه» می‌گوید: جامعه عبارت است از افرادی که گرد هم جمع آمده‌اند و مناسبات و روابطی در میان آنها به وجود آمده و این روابط به‌وسیله مقررات، مؤسسات یا نهادهای اجتماعی مستحکم شده و همچنین برای اجرای این مناسبات و حفظ روابط، مکافات یا ضمانت اجرایی وجود دارد.
۲. مارسل موس در این باره می‌نویسد: «جامعه عبارت است از اجتماع گروه‌های کوچک و بزرگ و نسل‌های متعدد که معمولاً در سرزمین معینی زندگی می‌کنند».
۳. رابرت مک بور در تعریف جامعه می‌نویسد: «جامعه عبارت است از دسته‌ای از مردم که مجموعه‌ای از منافع بسیار وسیع مشترک هست که همه زندگی آنها را در بر می‌گیرد».

۴. ادوارد وسترو مارک^۱، جامعه‌شناس انگلیسی می‌نویسد: «جامعه دسته‌ای از مردم هستند که به حال تعاون زندگی می‌کنند».

۵. هنری گیدنیگز^۲، جامعه‌شناس آمریکایی جامعه را دسته‌ای از مردم می‌داند که برای نیل به هدف عام‌المنفعه در حال تعاون به سر می‌برند.

۶. از نظر کارکردگرایان جامعه نوعی نظام است زیرا دارای قسمت‌های مستقل، اما دارای ارتباط درونی است همچون اتومبیل که اگر شمع آن جرقه نزند موتور کار نمی‌کند. (درسلر، ۱۳۹۵ ش، ص ۲۷۹)

۷. شهید مطهری در این باره می‌نویسد: «جامعه یعنی مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظامات و بستن آداب و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته‌جمعی دارند و جامعه را تشکیل می‌دهند.» و در جای دیگری می‌نویسد: «جامعه عبارت است از مجموعه‌ای از انسان‌ها که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده‌ها و ایده‌ها و آرمان‌ها در یکدیگر ادغام شده‌اند و در یک زندگی مشترک غوطه‌ورند» (مطهری، ۱۳۷۷ ش، ص ۱۸ - ۱۹)

در تعاریفی که بیان شد، عللی همانند روابط انسانی، سرزمین، تضمین سود مشترک، تعاون و همکاری، تأمین بقا، باعث ایجاد جامعه و اختلاف بین جوامع از یکدیگر می‌گردند. لذا با توجه به این تعاریف مشخص می‌شود که تعریف جامع و مشترکی بین جامعه‌شناسان درباره این واژه وجود ندارد جز اینکه به همه عوامل تأثیرگذار در تعریف «جامعه» اشاره شود و طبق آن می‌توان گفت، «جامعه» مجموعه‌ای از انسان‌هاست که بر اثر جبر یا تحت تأثیر عقاید و آرمان‌های مشترک در کنار هم جمع شده‌اند و برای تأمین نیازهای خود، مقید به اجرای قوانین خاص هستند.

۲-۱. اجتماع

در لغت اجتماع به معنای گردآمدن، فراهم آمدن، نزدیکی جسمی به جسم دیگر یا چندین جسم به همدیگر و ساز کاری کردن می‌باشد. (دهخدا، ۱۳۷۳ ش، ج ۵، ص ۷۳۹۸) در اصطلاح به هیئت و ترکیب اشخاص موجود اجتماع گفته می‌شود. (جوادی آملی، ۱۳۹۰ ش، ص ۲۶) برخی دیگر اجتماع را عبارت دانسته‌اند از: گردهمایی آگاهانه مردم با یک فهم پسینی که به صورت غریزی شکل می‌گیرد. (ویبر ماکس، ۱۳۹۳ ش، ص ۷۳)

^۱ Edward westermarch.

^۲ F.H. Giddings.

۳-۱. تفاوت جامعه و اجتماع

با توجه به این تعریف جامعه و اجتماع با یکدیگر تفاوت دارند و هر یک از دیگری مجزا هستند زیرا:

۱. جامعه به وضع و حالت انسان‌ها یا حیواناتی گفته می‌شود که بر اساس قانونی مشترک زندگی می‌کنند اما اجتماع صرف گردآمدن و نزدیکی دو یا چند چیز می‌باشد.
۲. «اجتماع» عبارت است از گردهمایی آگاهانه مردم با یک فهم پسینی که به صورت غریزه شکل می‌گیرد و در مقابل جامعه عبارت است از گردهمایی آگاهانه مردم برای یک زندگی مشترک که دارای فهمی پسینی نیستند. (همان)
۳. جامعه از اعضای شکل گرفته و دارای هدف مشخصی است، لیکن جمع شدن افراد مختلف و اجتماع کردن آنان، چه بسا هدف معینی نداشته باشد.
۴. مطابق تعریف جامعه‌شناسان، جامعه ابداعی انسان‌ها است که بر اساس قراردادهای جمعی شکل می‌گیرد اما لازم اجتماعی بودن گروه، این چنین نیست. (جوادی آملی، ۱۳۹۰ ش، ص ۲۷)
۵. جامعه انسانی می‌تواند بر اساس اراده انسان‌ها، حالت و اقسام متعددی داشته باشد اما اجتماع لزوماً چنین نیست.

۴-۱. بیانیه گام دوم

بیانیه گام دوم انقلاب بیانیه‌ای از سوی رهبر انقلاب اسلامی ایران، آیت‌الله‌العظمی سید علی خامنه‌ای (دام عزه) است که به مناسبت چهلمین سالگرد پیروزی انقلاب اسلامی در تاریخ ۲۲ بهمن ۱۳۹۷ صادر گردیده است. ایشان در این بیانیه علاوه بر «استمرار راه انقلاب اسلامی» به تبیین دستاوردهای چهل سال گذشته می‌پردازند. رهبر معظم انقلاب در این بیانیه با هدف «جهاد بزرگ برای ساختن ایران اسلامی» توصیه‌هایی مهمی را به مردم و به ویژه جوانان ارائه نموده و به توضیح و روشن کردن مسئله برداشتن «گام دوم» به سوی «آرمان‌های انقلاب اسلامی» در هفت فصل می‌پردازند. (سید علی خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۲. علم و پژوهش

رهبر انقلاب در بیانیه گام دوم می‌فرماید: «دانش، آشکارترین وسیله‌ی عزت و قدرت یک کشور است. روی دیگر دانایی، توانایی است. دنیای غرب به برکت دانش خود بود که توانست برای خود ثروت و نفوذ و قدرت دوپست‌ساله فراهم کند و با وجود تهیدستی در بنیان‌های اخلاقی و

اعتقادی، با تحمیل سبک زندگی غربی به جوامع عقب‌مانده از کاروان علم، اختیار سیاست و اقتصاد آنها را به دست گیرد. ما به سوءاستفاده از دانش مانند آنچه غرب کرد، توصیه نمی‌کنیم، اما مؤکداً به نیاز کشور به جوشاندن چشمه‌ی دانش در میان خود اصرار می‌ورزیم.» (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۱-۲. علم‌گرایی در جامعه مهدوی

در روایات تأکید شده که یاران قائم (عج) همچنان که در بالاترین درجه تقوا و پرهیزکاری قرار دارند از نظر کمال علمی نیز در بالاترین درجه قرار گرفته و از جام حکمت الهی و معرفت دینی چنانکه باید سیراب گشته‌اند. امام علی (ع) مراتب فضل و کمال علمی یاران حضرت قائم (عج) را چنین توصیف کرده است:

«تُمْ لِيُشْحَدَنَّ فِيهَا قَوْمٌ شَحَدَ الْقَيْنِ التَّصَلِّ، تُجَلَى بِالتَّنْزِيلِ أَبْصَارُهُمْ، وَيُرْمَى بِالتَّفْسِيرِ فِي مَسَامِعِهِمْ، وَيُغَبَّقُونَ كَأْسَ الْحِكْمَةِ بَعْدَ الصَّبُوحِ؛ پس گروهی در آن فتنه‌ها صیقل داده شوند؛ مانند صیقل دادن آهنگر، پیکان تیر را؛ چشمانشان با قرآن، جلا یابد و تفسیر در گوش‌هایشان جای گیرد و پس از جامهای صبحگاهان، در پایان روز، جام حکمت به آنان نوشانیده شود.» (ابن ابی حدید، ۱۴۰۲، خطبه ۱۵۰)

اصحاب امام مهدی (ع) از جایگاه فوق‌العاده‌ای در اداره دنیا برخوردار هستند؛ و چنین جایگاهی بر پایه‌های مستحکمی از جمله وضعیت علمی ممتاز استوار است. امام صادق (ع) فرموده‌اند: «آنها انسان‌های نجیب، فقها، قضات و حکام دین هستند که دست امام (ع) قلب آنها را نوازش داده و هیچ حکمی برای آنها مشتبه نخواهد شد.» (طبری، ۱۴۰۸، ص ۵۶۲)

اخبار فوق بخشی از اخبار فراوانی هستند که ویژگی علمی یاران مهدی (ع) را بیان می‌کنند و در حقیقت به علم‌آموزی رهنمون می‌شوند.

۲-۲. تلاش برای پیشرفت علمی

یکی از مسائلی که به صورت قطعی در دوره ظهور امام زمان (ع) رخ خواهد داد و به وقوع خواهد پیوست، پیشرفت‌های علمی و فناوری است؛ اما این پیشرفت نه به خاطر قدرت اعجازی است که از سوی امام (ع) امکان به‌کارگیری دارد بلکه به خاطر تلاش مفید دانشمندان دوران غیبت و منتظران ظهور آن حضرت می‌باشد که توانسته‌اند با تلاش علمی خود زمینه بهره‌وری بیشتر را فراهم کنند، البته امام (ع) با ظهور خود علوم بیشتری را در میان مردم منتشر خواهند کرد که با وضعیت موجود قابل‌مقایسه نیست:

پیامبر (ص) می‌فرماید: «... وَ تَعِيشُ أُمَّتِي فِي زَمَانِهِ عَيْشًا لَمْ تَعِشْهُ قَبْلَ ذَلِكَ؛ امت من در زمان حضرت مهدی (ع) از زندگی برخوردار خواهند شد که هرگز قبل از آن پیشینیان به مانند آن برخوردار نبوده‌اند.» (صنعانی، المصنف، ج ۸، ص ۶۷۸)

لذا یکی از شاخصه‌های اجتماعی برای جامعه منتظر این است که برای پیشرفت علمی جامعه تلاش نمایند.

۳. معنویت و اخلاق

از دیدگاه رهبر انقلاب «معنویت و اخلاق، جهت‌دهنده‌ی همه‌ی حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است؛ بودن آنها، محیط زندگی را حتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند. شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه هرچه بیشتر رشد کند برکات بیشتری به بار می‌آورد؛ این، بی‌گمان محتاج جهاد و تلاش است» (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۳-۱. فضیلت مداری جامعه منتظر

اصلاح جامعه و زمینه‌سازی سعادت اخلاقی از جمله مواردی است که در ذیل مؤلفه فضیلت مداری بدان دست می‌یابیم؛ بنابراین در سیره ائمه (ع)، نخستین هدف تغییر جامعه جاهلی به جامعه اسلامی و بسط زمینه‌های تکامل اخلاقی در جامعه بوده است؛ و به همین دلیل روایات بر فضیلت مداری اخلاقی جامعه اسلامی و جهت‌گیری دولت کریمه مهدوی تأکید کرده‌اند. حضرت علی (ع) می‌فرماید: «هنگامی که قائم ما قیام کند کینه‌های بندگان نسبت به یکدیگر از دل‌هایشان زوده می‌گردد». (صدوق، ۱۳۶۲ ش، ج ۲، ص ۱۰۶۲۵۴)

در حدیث دیگری از امام حسن مجتبی (ع) می‌فرمایند: «خداوند در آخرالزمان مردی را برمی‌انگیزد که کسی از منحرفان و فاسدان نمی‌ماند مگر آنکه اصلاح گردد.» (طبرسی، ۱۳۸۳ ش، ج ۲، ص ۲۹۱)

از امام صادق (ع) نیز نقل شده است: «ایمانتان کامل نمی‌گردد مگر آنکه قائم ما ظهور کند در آن هنگام خداوند در شما بردباری و شکیبایی پدید می‌آورد و آنگاه مؤمن کامل خواهید شد.» (همان)

۳-۲. تهذیب نفس، خودسازی و اصلاح رفتار

یکی دیگر از وظایفی که در حوزه فردی برای منتظران قابل بیان است اینکه در عصر غیبت توجه به خودسازی و تهذیب نفس و تربیت روح و روان نماید، چرا که ظهور آن حضرت برای تحقق همه خوبی‌ها و تشکیل دولت خوبی‌ها و حکومت شایسته‌سالار است که در آن خوبان دخالت خواهند داشت و حکومت امام با انسان‌های خود ساخته آغاز خواهد شد و نمایندگان و

اصحاب و یاران وی را نیز انسان‌هایی تشکیل خواهند داد که از خوبی‌های اخلاقی و دین بهره‌مند شده باشند.

شکی نیست که دین‌داری و خوب بودن در عصر غیبت حضرت مهدی (عج) از هر زمان دیگری مشکل‌تر و طاقت‌فرساتر است.

«عن هانی التمار قال: قال لی أبو عبد الله علیه السلام: ان لصاحب هذا الامر غیبة المتمسک فیها بدینه كالخارط للقتاد بیدیه، ثم قال: هكذا بیده، فأیکم یمسک شوک القتاد بیده؟ ثم قال: ان لصاحب هذا الامر غیبة فلیتق الله عبد ولیتمسک بدینه» (طوسی، ۱۳۸۲ ش، ص ۴۵۵) هانی تمار در روایتی از حضرت امام صادق (ع) سختی این دوران را این‌گونه تصویر نموده است: صاحب امر غیبتی دارد که در آن هر کس که از دین خود دست بردارد، همانند کسی است که با کشیدن دستهای خود به ساقه بوته‌های تیغ و خاردار، خارهای آن را بکند. پس کدام یک از شما با دست‌های خود تیغ‌ها را نگه می‌دارد؟ سپس آن حضرت مدتی سر به زیر افکنده و فرمودند: صاحب امر دارای غیبتی است، پس بنده خدا باید پرهیزکاری و تقوا پیشه کند و به دین خود تمسک جوید.

حضرت امام صادق (ع) فرمود: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ مِنْ أَصْحَابِ الْقَائِمِ فَلْيَنْتَظِرْ، وَلْيَعْمَلْ بِالْوَرَعِ وَ مَحَاسِنِ الْأَخْلَاقِ وَ هُوَ مُنْتَظَرٌ؛ هر کس می‌خواهد در زمره یاران و اصحاب امام زمان قرار گیرد، باید منتظر باشد و با تقوا و پرهیزکاری و اخلاق نیک رفتار کند و او منتظر حقیقی خواهد بود.» (نعمانی، ۱۳۷۶ ش، ص ۲۰۰)

۴. اقتصاد

در بیانیه گام دوم تأکید شده است که «اقتصاد قوی، نقطه‌ی قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور است و اقتصاد ضعیف، نقطه‌ی ضعف و زمینه‌ساز نفوذ و سلطه و دخالت دشمنان است. فقر و غنا در مادیات و معنویات بشر، اثر می‌گذارد. اقتصاد البته هدف جامعه‌ی اسلامی نیست، اما وسیله‌ای است که بدون آن نمی‌توان به هدف‌ها رسید.» (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۴-۱. کاهش اختلاف طبقاتی

آنچه مطلوب دین اسلام و سیره حضرات معصومان (ع) است. ایجاد روحیه درک متقابل در میان طبقات جامعه می‌باشد؛ یعنی اینکه اغنیاء بتوانند وضعیت فقیران جامعه را درک کنند و بدانند رنج آنها چیست و به چه اندازه رنج می‌کشند و چنانچه این درک صورت گرفت به خودی خود احسان

و نیکی به طبقات پایین جامعه ایجاد خواهد شد و اغنیاء احساس می‌کنند که خداوند روزی فقیران را در زندگی آنان قرار داده است و به همین جهت توصیه شده که اغنیاء با فقیران همنشین شوند، حضرت امام باقر علیه السلام درباره وظایف شیعیان در دوران غیبت امام عصر می‌فرماید: «لیعن قویکم ضعیفکم و لیعطف غنیکم علی فقیرکم، توانمندان شما به ضعیفانتان کمک کنند و ثروتمندان به فقیران مهربانی نمایند.» (مجلسی، ۱۳۶۶ ش، ج ۷۱، ص ۲۲۵)

۲-۴. تلاش برای پیشرفت صنعتی

برخلاف برخی پندارها، رسیدن به مرحله تکامل اجتماعی و جهانی آکنده از صلح و عدالت همراه نابودی تکنیک جدید نیست و وجود این صنایع پیشرفته، نه تنها مزاحم حکومت عادلانه جهانی نخواهد بود، بلکه شاید، رسیدن به چنین هدفی بدون آن امکانپذیر نباشد. ایجاد و کنترل نظام جهانی، تقاضاها و امکانات خاص خود را لازم دارد که با آن بتوان جهان را اداره کرد، پیامها و اطلاعات و آگاهیهای موردنیاز را در کمترین مدت به همه نقاط دنیا رسانید. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۲ ش، ص ۸۳)

روایتی از امام صادق (ع) نقل شده که در آن نکات جالبی درباره بکارگیری صنعت در زمان حکومت امام مهدی (عج) عنوان شده است: «إِنَّ الْمُؤْمِنَ فِي زَمَانِ الْقَائِمِ وَ هُوَ بِالْمَشْرِقِ لَيَرَى أَخَاهُ الَّذِي فِي الْمَغْرِبِ وَ كَذَا الَّذِي فِي الْمَغْرِبِ يَرَى أَخَاهُ الَّذِي فِي الْمَشْرِقِ؛ در زمان دولت قائم اگر یک فرد با ایمان در مشرق باشد برادرش را در مغرب می‌بیند و آن کس که در مغرب است برادرش را که در مشرق است، می‌بیند.» (مجلسی، ۱۳۶۶ ش، ج ۵۲، ص ۳۹۱)

اصولاً دنیایی که می‌خواهد به چنین مرحله‌ای برسد، باید آنچنان وسایل آموزشی و تربیتی در آن وسیع و گسترده و همگانی باشد که بیشتر برنامه‌های اصلاحی را با خودآگاهی و خودیاری مردم پیاده کند. بی تردید زنده کردن روح خودآگاهی و خودیاری عمومی آنها در سطح جهان نیازمند نیرومندترین مراکز فرهنگی و وسایل ارتباط جمعی و جامعترین رسانه، مطبوعات و مانند آن است. اگر بنا بود همه کارها با معجزه تحقق پذیرد، حضرت امام مهدی (عج) در پی ۳۱۳ یار شجاع و مطیع و فرمانبردار نبود و می‌توانست با قدرت الهی و بدون تکیه بر سرباز خود، جهان را فتح کند؛ بنابراین، به فرموده ی امام صادق (ع): «أَبَى اللَّهُ أَنْ يُجْرِيَ الْأَشْيَاءَ إِلَّا بِأَسْبَابٍ؛ خداوند ابا دارد از این که چیزها (امور) را جز از طریق اسباب فراهم آورد» (کلینی، ۱۳۷۶ ش، ج ۱، ص ۱۸۳)

امور دنیا باید طبق روال طبیعی از مسیر علت و معلول حرکت کند و معجزه، در نظام جاری طبیعت قاعده‌های استثنایی است که برای اثبات حقانیت ادعای نبوت یا امامت بکاربرده می‌شود.

۵. عدالت و مبارزه با فساد

رهبر معظم انقلاب در بیانیه گام دوم تأکید فرموده اند که: «عدالت در صدر هدفهای اولیّیه‌ی همه‌ی بعثت‌های الهی است و در جمهوری اسلامی نیز دارای همان شأن و جایگاه است؛ این، کلمه‌ای مقدّس در همه‌ی زمانها و سرزمین‌ها است و به‌صورت کامل، جز در حکومت حضرت ولی‌عصر (ارواح‌نفاذ) میسر نخواهد شد ولی به‌صورت نسبی، همه جا و همه وقت ممکن و فریضه‌ای بر عهده‌ی همه بویژه حاکمان و قدرتمندان است.» (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۱-۵. رعایت حقوق دیگران

از مهم‌ترین امور در زندگی محبّان و منتظران قائم (عج) رعایت حقوق برادران و مسلمانان و کمک به آنان است. انسان منتظر، نمی‌تواند به گونه‌ای زندگی کند که حقوق دیگران بر عهده اش باشد و در عین حال خود را دوستدار و منتظر مهدی موعود بدانند؟! حضرت امام باقر علیه السلام به جابر جعفی فرمود: «ای جابر! آیا کسی که ادعای تشیع می‌کند، برای او این قول که دوست اهل بیت هستم، کافی است؟! سوگند به خدا، شیعه ما نیست، مگر کسی که پرهیزگار بوده و اطاعت از خداوند کند. شیعیان ما را به این صفات بشناسید: تواضع، خشوع، امانت‌داری، بسیار در یاد خدا بودن... ای جابر! به ولایت و دوستی ما، جز از راه عمل و پرهیزگاری نمی‌توانی برسی.» (کلینی، ۱۳۷۶ ش، ج ۳، ص ۷۴) به همین جهت امام صادق علیه السلام وظایف شیعیان را در رابطه با برادران مسلمان خود، چنین معرفی می‌کند: «آنچه را برای برادر مسلمان دوست بداری که برای خودت دوست می‌داری؛ از خشمگین کردن برادر مسلمان دوری کنی و آنچه را که مورد رضایتش است، انجام دهی و اوامرش را اطاعت کنی؛ چشم و راهنما و آئینه او باشی و... وقتی چنین کردی، دوستی خود را، به دوستی او و دوستی او را به دوستی خود پیوند داده‌ای.» (کلینی، ۱۳۷۶ ش، ج ۲، ص ۱۶۹)

نتیجه اینکه علاقه‌مندان و یاران امام مهدی (عج)، باید کاملاً خود را وظیفه‌شناس و پاینده به اسلام و متعهد و مسؤول بدانند و همواره مراقب احوال و کارهای خود باشند و از انحرافات دوری جسته و پناه به خدا ببرند و موبه مو احکام اسلام را عمل نمایند تا شایستگی سربازی آن حضرت را پیدا کنند. (محمدی‌اشتهاردی، ۱۳۹۶ ش، ص ۲۵۹)

۲-۵. حق خواهی و حق مداری

تاریخ، صحنه حضور و نزاع دو گروه حق و باطل و دو اندیشه طغیان گری و حق گرایی است؛ راه حق و صلاح، راه پیامبران و صالحان و راه باطل و کفر، راه شیاطین و سردمداران زر و زور و تزویر است. این دو گروه و نبرد میان آنها، همیشه در جامعه بوده و همه منتظران واقعی امام زمان (عج)، باید پیرو و طرفدار حق و مخالف و دشمن باطل باشند. با ظهور حضرت مهدی (عج)، جهان شاهد مصاف نهایی حق و باطل و پیروزی و غلبه حق به رهبری آن حضرت خواهد بود و منتظران ظهور نیز در هر حال باید برای چنین مصافی آماده باشند و خود نیز باید حق و حق خواهی را محور و مدار برنامه ها و فعالیت هایشان قرار دهند.

رسول خدا (ص) در این زمینه می فرماید: «لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي عَلَى الْحَقِّ ظَاهِرِينَ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ، گروهی از امت من همواره حق را آشکار می کنند تا فرمان خدا (امر ظهور) فرا رسد.» (پاینده، ۱۳۸۳ ش، ج ۲، ص ۵۱۶)

حضرت امام علی (ع) نیز می فرماید:

«وَاللَّهِ مَا يَكُونُ مَا تَأْمَلُونَ حَتَّى يَهْ لِكِ الْمَبْطُلُونَ وَيُضْمَحَلُّ الْجَاهِلُونَ وَ يَا مَنَ الْمُتَّقُونَ، به خدا سوگند! آنچه آرزو می کنید، تحقق نمی یابد، مگر هنگامی که باطل از بین رود و نادان ها نابود شوند و پرهیزگاران، آرامش خود را باز یابند.» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۲ ق، ج ۱، ص ۱۹۸)

۶. استقلال و آزادی

در بیانیه گام دوم انقلاب تأکید شده است که «استقلال ملی به معنی آزادی ملت و حکومت از تحمیل و زورگویی قدرتهای سلطه گر جهان است؛ و آزادی اجتماعی به معنای حق تصمیم گیری و عمل کردن و اندیشیدن برای همه ی افراد جامعه است؛ و این هر دو از جمله ی ارزشهای اسلامی اند و این هر دو عطیه ی الهی به انسانهاست و هیچ کدام تفضّل حکومتها به مردم نیستند. حکومتها موظّف به تأمین این دو اند... بدیهی است که «استقلال» نباید به معنی زندانی کردن سیاست و اقتصاد کشور در میان مرزهای خود و «آزادی» نباید در تقابل با اخلاق و قانون و ارزشهای الهی و حقوق عمومی تعریف شود.» (خامنه ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۱-۶. سازش ناپذیری و سلحشوری

از روایات مربوط به حضرت مهدی (ع) کاملاً استفاده می شود که نهضت و انقلاب آن حضرت گام به گام نیست بلکه به طور انقلابی است و درمیان صفات یاران مهدی (ع) پس از ایمان و معرفت بیشتر سلحشوری و جهاد و اراده قوی آنها سخن به میان آمده است و این حکایت از آن

می‌کند که برای برقراری حکومت جهانی امام مهدی (ع) باید جهاد کرد و هرگز از راه سازش با دشمنان اسلام برخوردار ننمود.

پیامبر اکرم (ص) درباره مهدی یاوران فرموده است: «يَخْرُجُ نَاسٌ مِنَ الْمَشْرِقِ فَيُوطِنُونَ لِلْمَهْدِيِّ سُلْطَانَهُ، مردمی از مشرق خروج (قیام) می‌کنند و زمینه حاکمیت مهدی را فراهم می‌آورند.» (متقی هندی، ۱۴۲۴، ص ۱۸۶)

تعبیر خروج که در فارس معادل نهضت، شورش و انقلاب است. (معین، ۱۳۶۰، ش، ص ۱۴۱۵) دلیل بر حرکت انقلابی یاران مهدی (ع) در مشرق زمین هستند. قیام حضرت مهدی یک حرکت عمیق انقلابی در کل جهان است. آری مهدی یاوران در نهایت صلابت و سخت‌کوشی هستند. امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرماید: «وَإِنَّ قَلْبَهُ لَأَشَدُّ مِنْ زُبْرِ الْحَدِيدِ، وَلَوْ مَرَّوَا بِجِبَالِ الْحَدِيدِ لَقَلَعَوْهَا، وَلَا يَكْفُونَ سَيْوفَهُمْ حَتَّى يَرْضَى اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ؛ و دلش از پاره آهن محکم‌تر است و اگر بر کوه‌های آهن بگذرند، آنها را از جا می‌کنند و شمشیرهایشان را غلاف نمی‌کنند تا آنجا که خدای عز و جل راضی شود.» (قندوزی، ۱۴۱۸، ص ۵۰۹)

استواری و صلابت یاوران حضرت مهدی (ع) ره‌آورد ایمان و یقین قلبی ایشان است. ایشان به عمق معرفت خداوند دست پیدا کرده‌اند؛ و در دل‌هایشان ذره‌ای شک درباره خداوند متعال راه ندارد. از همین روست که قلوب نورانی آنها از پاره‌ای فولاد نیز محکم‌تر و استوارتر گشته است.

هیبت، صلابت بی‌نظیر یاوران مهدی (ع) نتیجه بندگی و عبودیت حق است. امام باقر (ع) فرمود: «هرگاه مهدی ما ظهور کرد و قدرت و کاربرد یک مرد از شیعیان ما راسخ‌تر و از نیزه برآن تر است. دشمن ما را زیر پاهایش پایمال می‌کند و با دست‌های او را سرکوب می‌نماید» (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۲، ص ۳۱)

امام صادق (ع) می‌فرماید: «گویی قائم ما و یارانش را می‌بینم که خطر از هر طرف بر سرشان سایه انداخته، توشه‌های آنها تمام شده، جامه‌هایشان فرسوده گشته، سجده بر پیشانی آنها اثر گذارده، روزها همچون شیر ژیان و شب‌هنگام نیایش گر حق، دل‌هایشان چون پاره‌های آهن؛ اما به هر حال این فداکاری‌ها و رنج‌ها سرانجامی نیکو دارد.» (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۲، ص ۳۸۶) پیامبر گرامی اسلام نیز اجر مهدی یاوران را همچون اجر امت اول اسلام می‌داند زیرا آنان با اهل فتنه می‌جنگند. (بیهقی، ۱۴۲۳، ج ۶ ص ۵۱۳)

۲-۶. قاطعیت و پایمردی

قاطعیت و پایمردی شاید مهم‌ترین مؤلفه جامعه منتظر باشد که با اعتقاد و شناخت کامل از مسیر صحیح، بدون هول و هراس و توجه به استهزاء دیگران در آن حرکت می‌کنند. امام سجاد (ع) درباره منتظران می‌فرماید: «مردمی که در زمان غیبت امام زمان (ع) به سر می‌برند و معتقد به امامت و پیروی آن حضرت بوده و منتظر ظهور و قیامش هستند از مردم هر زمانی برترند چرا که خداوند آنها را از عقل، فهم و شناخت برخوردار کرده که غیبت امام زمان (ع) برای آنان همچون ظهور آن حضرت است. خداوند آنها را در این زمان همچون مجاهدانی قرار داده که با شمشیر پیشاپیش رسول خدا با دشمن می‌جنگیدند. در حقیقت مردان خالص و شیعیان راستین ما چنین افرادی هستند که در آشکار و پنهان به سوی خدا دعوت می‌کنند.» (صدوق، ۱۴۲۲ ق، ص ۳۲۰)

۷. عزت ملی، روابط خارجی، مرزبندی با دشمن

طبق فرمایش رهبر حکیم انقلاب «عزت ملی، روابط خارجی، مرزبندی با دشمن: این هر سه، شاخه‌هایی از اصل «عزت، حکمت و مصلحت» در روابط بین‌المللی‌اند.» (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۱-۷. وحدت و یکپارچگی

از دیگر مؤلفه‌های مهم جامعه منتظر، وحدت و یکپارچگی آنان است که رمز عزت ملی آنها و تکیه گاه جامعه در روابط خارجی به شمار می‌رود. از روایات مختلف استفاده می‌شود که اصحاب حضرت مهدی (ع) از نژادها و مناطق مختلف گیتی هستند، امام صادق (ع) در این رابطه می‌فرماید: «فَتَصِيرُ إِلَيْهِ شِيعَتُهُ مِنْ أَطْرَافِ الْأَرْضِ، تُطَوِّى لَهُمْ طَيًّا حَتَّى يُبَايِعُوهُ، يَارَانِ أَوْ مِنْ أَطْرَافِ زَمِينٍ بِه سُوَيْشِ حَرَكْتِ مِى كُنُنْدُ وَ زَمِينِ بَرَايشَانِ بِيچِيدِه [و حرکتشان سریع] مِى شُود تَا بَا أَوْ بِيْعَتِ كُنُنْد.» (مفید، ۱۴۱۳ ق ج ۲، ص ۳۷۹)

از سویی دیگر همه آنان جز تعداد اندکی، جوان، پر قدرت و بانشاط هستند. باینکه این ویژگی‌ها زمینه بسیار مساعدی برای بروز اختلاف و پراکندگی است ولی هیچ تأثیر منفی در همدلی و برادری یاران آن حضرت نخواهد داشت و چنان وقاری برادرانه باهم دارند که گویا فرزندان یک پدر و مادر می‌باشند، «إِنَّ أَصْحَابَ الْقَائِمِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَلْقَى بَعْضُهُمْ بَعْضًا كَأَنَّهُمْ بَنُو أَبِي وَأُمِّ؛ يَارَانِ قَائِمِ، هَمْدِيْغَر رَا هَمچُون بَرَادَرَانِ تَنِي دِيْدَارِ مِى كُنُنْد.» (بحرانی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲، ص ۲۴)

هدف واحد در یکدلی و وحدت آنان تأثیر می‌گذارد. از آنجایی که هواهای نفسانی و خودخواهی‌ها از یاران امام مهدی (ع) رخت بر بسته و بجای آن خداخواهی و خداپرستی نشسته است آنان یکرنگ و یکدل هستند «قُلُوبُهُمْ مُجْتَمِعَةٌ بِالمَحَبَّةِ وَ النَّصِيحَةِ، قَلْبُهُمْ اِيْشَانِ جَمْعٌ شَدِيدٌ بِرِجَالِهِمْ وَ خَيْرٌ خَوَاصِيهِمْ» (کامل سلیمان، ۱۴۲۴ ق، ص ۲۲۶) امام علی (ع) بدین ترتیب وحدت‌گرایی یاران حضرت مهدی (ع) زمینه تحقق و گسترش نهضت آن حضرت را فراهم می‌کنند.

۲-۷. متواضع در برابر مؤمنان و سرسخت در برابر دشمنان

در این آیه شریفه برای یاران امام زمان (عج) یک ویژگی بیان شده است: «اَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اَعَزَّةٌ عَلَى الْكٰفِرِيْنَ»، در برابر مؤمنان خاضع و مهربان هستند و در برابر کافران سختگیر (مائده/ ۵۴)

«اَعَزَّةٌ» به معنای سرسخت، شکست ناپذیر و پرقدرت است. (قریشی، ۱۳۷۱ ش، ماده عزت)

یاران امام زمان (عج) از هرگونه خود برتر بینی و تکبر و غرور نسبت به مؤمنین پرهیز می‌کنند و متواضعانه با آنان برخورد می‌کنند. تواضعی که از درون جان انسان برخیزد و برای احترام به مؤمنی از مؤمنان و بنده ای از بندگان خدا از این جهت که مومن و بنده خدا هستند باشد و مصادیق بارز آنکه از لفظ «اَذِلَّةٌ» به دست می‌آید، خواری و ذلت در برابر اهل بیت علیهم السلام و امام زمان (عج) و فرمانبرداری از ایشان است؛ اما یاران حضرت در برابر دشمنان قاطع و سختگیر هستند. نمونه آن برخورد قاطع سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با تفنگداران آمریکا بود که پیامی قاطع به دشمنان اسلام بود. هنگامی که تفنگداران نیروی دریایی آمریکا به مرزهای آبی ما تجاوز کردند، چند نفر افسر جوان و مؤمن محکم در مقابل آن‌ها ایستاده و این ایستادگی به نحوی بود که دشمن را به زانو درآورد. اینکه یک ارتش ابرقدرت این طور آرام در دست سربازان امام زمان (عج) قرار گرفت، قدرت نمایی بسیار بالایی بود و خیلی از فضا سازی‌های دشمنان را به حاشیه برد و توانمندی نیروهای مقتدر جمهوری اسلامی را نشان داد.

ابن عباس می‌گوید: «اینان (یاران امام زمان) کسانی هستند که برای اهل ایمان بسان پسر نسبت به پدر و فرمانبردار واقعی نسبت به سرور و سالار خویش اند، اما برای کفرگرایان تجاوزکار و بیداد پیشه و خودکامه بسان صیاد نسبت به صید خویش تا آنان را از ستم و تجاوز بازدارند.» (طبرسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۳۲۱)

قرآن به توصیف یاران پیامبر پرداخته و می‌فرماید: «وَالَّذِيْنَ مَعَهُ اَشِدُّواْ عَلَى الْكٰفِرٰٓرِ، كَسٰنِيْ كِهٖ بَا و هَسْتَنْدُ دَر بَرَابَرِ كَفَّارِ، شَدِيْدٌ وَ مَحْكَمٌ هَسْتَنْد.» (فتح/ ۲۹) و در دومین وصف می‌گوید: «اما

در میان خود، رحیم و مهربانند؛ (رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ)»

آری آنها کانونی از عواطف و محبت نسبت به برادران و دوستان و هم کیشان خود هستند و آتشی سخت و سوزان و سدی محکم و پولادین در مقابل دشمنان خویش می باشند. ولی عجیب است که بعضی از سران کشور های اسلامی و بعضی از افراد جاهل و به ظاهر مسلمان، امروز از رهنمودهای مؤثر این آیات و ویژگی هایی که برای مؤمنان راستین و یاران رسول الله (ص) نقل می کند، فاصله گرفته اند و بازیچه کفار و مستکبران قرار گرفته که گاه آن چنان به جان هم می افتند و کینه توزی و خونریزی می کنند که هرگز دشمنان اسلام آن چنان نکردند. مصداق بارز این آیات شعار هیئات من الذله ابا عبدالله الحسین (ع) در مقابل دشمنان خداست.

۳-۷. بینش و توسعه سیاسی

ارائه الگوی مناسب توسعه سیاسی نیز می تواند یکی از عوامل فراهم کننده زمینه ظهور حضرت مهدی (ع) باشد، الگوی توسعه سیاسی در جامعه منتظر عبارت است از همکاری و مشارکت سیاسی فعال و متعهدانه، مردم به رهبری امام معصوم (ع) بر اساس شریعت و هدایت الهی برای زمینه سازی سعادت و فضیلت اخلاقی در عرصه جهانی. (بهرروز لک، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۰۵)

این تعریف بر اصول زیر مبتنی است: در جامعه مهدوی مشارکت سیاسی فعال از طریق بیعت و همراهی با امام معصوم (ع)، آگاه و عادل خواهد بود که با رهبری خود زمینه انتخاب احسن را برای انتخاب افراد در جامعه فراهم خواهد ساخت بیعت با امام معصوم نیز از سر روابط ناآگاهانه و تبعیت کورکورانه نیست بلکه یک وظیفه و مسئولیت الهی است. در نتیجه کاملاً آگاهانه و انتخاب شده خواهد بود. (همان، ص ۱۰۹)

یکی دیگر از ویژگی های توسعه سیاسی جامعه منتظر گسترش قلمرو سیاسی به عرصه جهانی است. دولت آخرالزمان دولتی جهانی خواهد بود. مردم جهان با پذیرش اسلام دیگر هیچ مرزی (در بین خود) نخواهند داشت. از این رو گستره توسعه سیاسی نیز به مرزهای ملی محدود نبود و انسان ها دغدغه های مشترک داشته و در مصائب و ناملازمات کنار هم خواهند بود. (همان)

۴-۷. جهاد و تلاش

روایات مربوط به انتظار نشان گر نوعی ارتباط و همراهی انتظار با مقوله جهاد و تلاش است. همانگونه که پیامبر (ص) فرمود: «أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي إِنْتِظَارُ الْفَرَجِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ» (صدوق، ۱۴۲۲ ق، ج ۲، ص ۶۴۴) ایشان در روایت دیگری درباره انتظار فرج، قالب این عمل را جهادی معرفی نموده و می فرماید: «أَفْضَلُ جِهَادِ أُمَّتِي إِنْتِظَارُ الْفَرَجِ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ ق، ص ۳۷)

شخصی از امام صادق علیه السلام پرسید: نظرتان درباره کسی که ولایت ائمه را داشته و در انتظار ظهور حکومت حق بوده و در این حال از دنیا می رود چیست؟ ایشان در پاسخ فرمود: «هو بمنزله من كان مع القائم في فسطاطه ثم سكت هنيهة ثم قال هو كمن كان مع رسول الله؛ او همانند کسی است که با رهبر این انقلاب در خیمه او (ستاد ارتش او) بوده باشد- سپس اندکی سکوت کرد- و فرمود: مانند کسی است که با پیامبر اسلام در «مبارزاتش» همراه بوده است.» (برقی، ۱۳۶۶ ش، ج ۱، ص ۱۷۳)

این تعبیرات همگی حاکی از این است که انتظار چنان انقلابی داشتن همیشه توأم با یک جهاد وسیع و دامنه دار است. انتظار، معمولاً به حالت کسی گفته می شود که از وضع موجود ناراحت است و برای ایجاد وضع بهتری تلاش می کند؛ بنابراین مسأله انتظار حکومت حق و عدالت «مهدی» و قیام مصلح جهانی در واقع مرکب از دو عنصر است، عنصر «نفی» و عنصر «اثبات». عنصر نفی همان بیگانگی با وضع موجود و عنصر اثبات خواهان وضع بهتری بودن است و اگر این دو جنبه در روح انسان به صورت ریشه دار حلول کند سرچشمه دو رشته اعمال دامنه دار خواهد شد.

این دو رشته اعمال عبارتند:

۱. از ترک هر گونه همکاری و هماهنگی با عوامل ظلم و فساد و حتی مبارزه و درگیری با آنها از یک سو،
۲. خودسازی و خود یاری و جلب آمادگی های جسمی و روحی و مادی و معنوی - برای شکل گرفتن آن حکومت واحد جهانی- و مردمی که می بینیم هر دو قسمت آن سازنده و عامل تحرک و آگاهی و بیداری است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ش، ج ۷، ص ۳۷۹-۳۸۳)

«انتظار فرج، یعنی زنده نگه داشتن روح انقلابی در خودمان و تلاش برای گسترش جهانی و آماده باش جهانی. انتظار فرج، یعنی من همیشه یک چریکی و مبارز خواهم ماند. انتظار فرج، یعنی من یک مجاهد هستم و مجاهد خواهم ماند». (رحیم پور ازغدی، ۱۳۹۰ ش، ش ۳۰)

۸. سبک زندگی

در بیانیه گام دوم تأکید شده است که «تلاش غرب در ترویج سبک زندگی غربی در ایران، زیانهای بی جبران اخلاقی و اقتصادی و دینی و سیاسی به کشور و ملت ما زده است؛ مقابله با آن، جهادی همه جانبه و هوشمندانه میطلبد» (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷ ش)

۸-۱. پیروی از ارزش‌ها

برخی روایات اشاره دارند که در آیه «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ ذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (مائده/۵۴) ویژگی‌های یاران مهدی (ع) بیان شده است. آنها با این اوصاف در برابر مرتدین و کارشکنان می‌ایستند و برای برقراری حکومت عدل جهانی حضرت مهدی (ع) تلاش می‌کنند.

یمان تمار می‌گوید: «نزد امام صادق (ع) نشسته بودیم که به ما فرمود: صاحب‌الامر غیبتی خواهد داشت که کسی که بخواهد در آن دوره دین‌دار بماند سخت در مشقت و در معرض مشکلات است و سپس فرمود: صاحب‌الامر غیبتی دارد و بنده خدا برای حفظ دینش باید تقوای الهی را پیشه کند و محکم به دین خود بچسبد.» (حرعاملی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۴۴۲)

ابو بصیر می‌گوید: «امام صادق (ع) فرمود: هر کس خوشنود است به اینکه از اصحاب قائم باشد باید منتظر بماند در عین حال پایبند پرهیزگاری و اخلاق نیکو باشد و در آن صورت اگر از دنیا برود و امام قائم بعد از مردم او قیام نماید پاداش او مثل کسی است که امام قائم را درک کرده است.» (حرعاملی، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۵۳۶)

محل‌الدین عربی در کتاب الفتوحات المکیه در ادامه حدیثی طولانی در رابطه با حضرت مهدی (ع) می‌گوید: «عامه مسلمانان بیش از خواص به وجود او شاد می‌گردند و عارفان اهل حقیقت که به سبب معرفت الهی به کشف و شهود حقایق نائل شده‌اند با وی بیعت می‌کنند.» (فقیه ایمانی، ۱۴۱۸، ج ۳، ص ۱۰۶)

شاید بتوان گفت در میان همه ویژگی‌هایی که برای یاران منتظر برشمرده شده است، بااهمیت‌ترین و بارزترین ویژگی، اخلاق‌گرایی است. به‌طوری که آنها را مصداق کامل اولیاءالله دانسته‌اند. به‌گونه‌ای که در قرآن کریم نیز به آن اشاره شده است. آنجا که می‌فرماید: «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ، أَكَاہُ بَاشِیدُ كِه بَر دُوسْتَانِ خُدَا بَیْمِی نِیْسْتُ وَ غَمْگِیْنِ نَمِی شُودُنْد.» (یونس/۶۲)

امام صادق (ع) از جمله صفات شیعیان قائم آل محمد (ص) را این‌گونه تبیین نموده‌اند: «طوبی لشیعۃ قائمنا المنتظرین لظهوره فی غیبتہ و المطیعین له فی ظهوره اولئک اولیاء الله الذین لا خوف علیهم و لا هم یحزنون، خوشا به حال شیعیان قائم که در زمان غیبتش منتظر ظهور او

هستند و در هنگام ظهورش فرمان بردار او. آنان اولیاء خدا هستند. همان‌ها که نه ترس آنها را فرا می‌گیرد و نه اندوهگین می‌شوند» (صدوق، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۳۵۲)

اینکه انسانی از هیچ چیز ترسی به دل راه ندهد و از هیچ چیز اندوهگین نشود تنها زمانی امکان پذیر است که جز خدا نبیند و جز به خدا نی اندیشد و این اوج کمال آدمی و بالاترین مرتبه‌ای است که یک انسان می‌تواند بدان دست یابد.

در نتیجه جامعه منتظر در چنان مرتبه‌ای از زهد و تقوا هستند که همه کائنات در برابر آنها سر تسلیم فرود می‌آورند و زمین و آسمان به وجود آنها افتخار می‌کنند.

یاران امام عصر (ع) مؤمنان واقعی هستند. کسانی که هم در اعتقاد وهم در عمل اهل ایمان‌اند، اینها هیچ چیز را بر اطاعت از خدا و دستورات امامان (ع) ترجیح نمی‌دهند و در مقابل خواست ایشان که همان دین صحیح و شرع مطهر است تسلیم محض می‌باشند.

امام صادق (ع) در توصیف یاران حضرت بقیه‌الله می‌فرماید: «اطوع له من الامة لسیدها، این‌ها در برابر امام (ع) از کنیز در مقابل آقای خود مطیع‌ترند.» (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۲، ص ۳۰۸)

و امام علی (ع) درباره ایشان فرموده‌اند: «عرفوا الله حق معرفته وهم انصار المهدی فی آخر الزمان، شناخته‌اند خداوند را به حق معرفتش و آنها یاوران مهدی در آخر زمان می‌باشند» (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۱، ص ۸۷) لذا یاوران حضرت مهدی (ع) که حق معرفت خدا را دارند بیشترین و عمیق‌ترین ترس را از او دارند و به همین جهت به‌طور جدّ اهل تقوا و ورع هستند.

ایشان در جای دیگر می‌فرماید: «ها، ها، طوبی لهم علی صبرهم علی دینهم فی حال هدنتهم، ویا شوقاه الی رؤیتهم فی حال ظهور دولتهم، وسیجمعنا الله وایاهم فی جنات عدن، ومن صلح من آبائهم وأزواجهم وذریاتهم، وه! خوشا به حال آنان و شکیشان بر دین خود در حال متارکه جنگ [با حاکمان ستمکار]! چه قدر مشتاق دیدنشان به گاه پدیدار شدن حکومتشان هستیم و خداوند به زودی، ما و ایشان و نیز افراد صالح از پدران و همسران و فرزندان‌شان را در باغ‌های جاویدان، گرد هم می‌آورد» (مجلسی، ۱۳۶۹، ش، ج ۴، ص ۲۵)

آنچه در این حدیث بیش از همه مورد تأکید امام (ع) قرار گرفته صبر و استقامت منتظران بر دین‌داری می‌باشد.

۲-۸. امید به آینده

تنها راه درمان معضلات اجتماع، بازگشت به خدا، معنویت و پای بند بودن به دین و مذهب است، دین و مذهب امید آفرین است، موهبت امید، امیدی پر برکت و سازنده ایمان زا و جهت بخش که در جای جای قرآن به آن اشاره شده است: «و تُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُوا فِي الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أُمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» و خواستیم بر مستضعفان منت نهیم و آنان را پیشوایان مردم گردانیم و ایشان را وارث زمین کنیم.» (قصص/۵)

و نیز: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ إِنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ؛ و بی تردید در زبور پس از تورات نوشتیم، که زمین را بندگان شایسته ما به ارث خواهند برد.» (انبیاء/۱۰۵)

امیرالمؤمنین علی (ع) در تأویل این آیه شریفه می‌فرماید: «دنیا پس از چموشی و سرکشی، بسان شتری که از دادن شیر به دوشنده اش خودداری می‌کند و آن را برای بچه‌اش نگاه‌داری می‌کند به ما روی خواهد آورد.» (دشتی، ۱۳۸۵، ص ۴۸۰)

پس به تلاوت آیه مذکور پرداخت، ابن ابی الحدید می‌نویسد: «بزرگان دینی و همفکران ما بر این واقعیت تصریح می‌کند که این بیان امیر مومنان علی (ع) نوید از آمدن امام و پیشوای بزرگی است که فرمان روای زمین می‌گردد و همه کشورها در قلمرو قدرت او قرار می‌گیرند.» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۲ ق، ص ۲۹)

امام سجاد (ع) بعد از تلاوت آیه پنجاه و پنج سوره نور فرمود: «به خدای سوگند که این مؤمنان شایسته کردار، شیعیان ما اهل بیت هستند و خداوند این نوید و وعده شکوه بار را به دست بزرگ مردی از ما متحقق خواهد بخشید، او مهدی این امت است.» (عیاشی، ۱۴۲۱ ق، ج ۳، ص ۱۳۵)

مهدی برای طوفان زدگان کشتی شکسته و غریقان گرداب‌های فتنه در دوران بربریت مدرن، به ساحل امن امید است و این امید بزرگ‌ترین هدیه‌ای است که جامعه بشری در این دوران دریافت داشته است؛ و هدیه کننده آن حق بس عظیمی بر گردن آدمیان دارد.

۳-۸. آمادگی و بسترسازی

خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صَابِرُوا وَ رَابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ، ای کسانی که ایمان آورده‌اید! شکیبا باشید و [در برابر دشمنان] شکیبایی ورزید و نگهبان مرزها باشید و [خودتان را] از [عذاب] خدا حفظ کنید، باشد که شما رستگار شوید» (آل عمران/۲۰۰)

امام باقر (ع) در تفسیر آیه فوق فرمود: «إِصْبِرُوا عَلَىٰ أَذَاءِ الْفَرَائِضِ وَ صَابِرُوا عَدُوَّكُمْ وَ رَابِطُوا إِمَامَكُمْ الْمُنتَظِرَ (علیه السلام)، بر انجام واجبات صبر کنید و در مقابل دشمنانتان پایدار باشید و از امام منتظر (عج) دفاع کنید.» (حر عاملی، ۱۳۶۴ ش، ج ۳، ص ۴۵۹)

بر انجام واجبات و عبادات بردبار باشید، در برابر دشمن شکیبایی از خود نشان دهید و خود را برای یاری امام منتظر خود آماده و مجهز سازید. شاید بتوان یکی از جنبه‌های آماده‌سازی برای یاری امام (ع) را فراهم آوری زمینه‌ها و مقدمات ظهور دانست.

اینکه زمان ظهور و پایان یافتن غیبت حضرت مهدی (ع) از امور غیبی شمرده شده است و اینکه خداوند امر فرج او را به ناگهان در یک شب امضا خواهد فرمود، همگی در جهت حفظ آمادگی همیشگی در جهت پاسخگویی به ندای یاری‌خواهی آن حضرت باشد؛ و هرگز بدون آمادگی سر بر بستر نگذارند و همیشه آماده باشند. «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ، هر نیرویی در قدرت دارید، برای مقابله با آنها [دشمنان]، آماده‌سازید» (انفال/۶۰)

یاوران حضرت مهدی (ع) به دلیل آگاهی و معرفت بالایی که از آن برخوردار هستند غیبت امام زمان (ع) را همچون حضور او دانسته و تلاش، فکر و هدفشان بر این اساس است، نه اینکه دست روی دست بگذارند و بگویند که از ما کاری بر نمی‌آید و باید به انتظار بنشینیم تا امام زمان (ع) ظهور کند و خود ایشان کارها را اصلاح نماید.

امام عصر (ع) در یکی از بیانات خود به چنین جمعیتی این‌گونه بشارت داده است: «اگر شیعیان ما که خداوند آنان را در راه اطاعتش یاری دهد در وفای پیمانی که از ایشان گرفته شده، یکدل و مصمم باشند البته نعمت دیدار از آنان به تأخیر نمی‌افتد و سعادت ملاقات ما برای آنها بامعرفت کامل و راستین نسبت به ما تعجیل می‌گردد.» (طبرسی، ۱۳۸۳ ش، ج ۲، ص ۶۰۰)

و آن عهد و پیمان همان است که در کتاب خدا و سخنان نمایندگان خدا آمده است که مهم‌ترین آنها را بیان می‌کنیم:

الف) تلاش در جهت پیروی از امامان و دوستی با دوستان ائمه و بیزاری جستن از دشمنان آنها.
امام باقر (ع) از پیامبر خدا (ص) روایت کرد که فرمودند: «خوشا به حال آنکه قائم خاندان مرا درک کند در حالی که پیش از قیام از او پیروی کرده باشد با دوستان او دوستی و با دشمنانش دشمنی نموده باشد. آنها رفیقان من و اهل دوستی و محبت من و گرامی‌ترین امت من نزد من در روز قیامت هستند.» (صدوق، ۱۴۲۲ ق، ج ۱، ص ۳۱۹)

ب) صورت دیگر عهد و پیمان این است که جمعیت منتظر در مقابل بدعت‌ها و انحرافات در دین و رواج منکرات و زشتی‌ها در سطح جامعه بی‌تفاوت نیستند؛ و نیز در برابر فراموش شدن سنت‌های نیکو و ارزش‌های اخلاقی از خود واکنش نشان می‌دهند.

از پیامبر اکرم (ص) روایت شده که فرمود: «البته در پایان این امت در دوره آخرالزمان گروهی خواهند بود که پاداش آنها همانند اجر امت اول اسلامی خواهد بود. آنها امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و با اهل فتنه می‌جنگند.» (بیهقی، ۱۴۲۳ ق، ج ۶، ص ۵۱۳)

ج) جامعه منتظر در برخورد با دیگران وظیفه دارد که تعاون و همکاری را سرفصل برنامه‌های خود قرار دهد و افراد این جامعه به دور از تنگ‌نظری و خودمحوری پیوسته حال فقرا و نیازمند آن جامعه را پیگیری می‌کنند و از آنان بی‌خبر نمی‌مانند.

گروهی از شیعیان امام باقر (ع) از ایشان درخواست نصیحت کردند حضرت فرمودند: «از میان شما آنکه نیرومند است ضعیف را یاری کند و آنکه بی‌نیاز است با نیازمندان مهربانی ورزد و هر یک از شما نسبت به دیگری خیرخواهی کند.» (مجلسی، ۱۳۶۶ ش، ج ۵۱، ص ۱۲۳)

گفتنی است که دایره این همکاری و همیاری محدود به محیطی که در آن زندگی می‌کنند نباید باشد بلکه خیر و نیکی منتظران به محیط‌های دورتر و نیازمندان شهرهای دیگر نیز می‌رسد. زیرا که در پرتو روح انتظار هیچ جدائی و دوگانگی بین افراد احساس نمی‌شود.

۴-۸. بصیرت و آگاهی

شناخت مقصد چراغ راه است راه را بر رونده آشکار می‌سازد. در دو راهی‌ها، او را از سرگردانی‌های می‌بخشد. مردان حقیقت آشنا از دوری راه نا امید نمی‌گردند و در بحران‌ها، کمر خم نمی‌کنند. پیچ و خم‌های زندگی و کژی‌ها، آنان را به بیراهه نمی‌کشاند. چرا فرا روی دارند و بردبارانه به سوی آن راه می‌گشایند. (دشتی، ۱۳۸۵ ش، خطبه ۸۶)

یاران مهدی، در بصیرت، درایت و خردمندی سر آمدند. در فتنه‌های زیرکانه فرو می‌مانند، هوشیارانه راه جویند و حق را از باطل باز شناسند چنانکه از جام‌های حکمت سیرابند و آماده کار که: «حتی اذا وافق القضاء انقطاع مده البلاء حملوا بصائرهم علی اسیافهم ودنوا لربهم بامروا

عظیمهم» (دشتی، ۱۳۸۵ ش، خطبه ۱۵۰)

بصیرت و آگاهی عمیق از هدف‌ها و راه‌ها و شناخت دوستان و دشمنان اسلام، سبب می‌شود که در احیای سنت و مبارزه با بدعت درنگ نکنند و در پی رسالت شرکت‌زدایی، به همراه امام خود، تیر بردارند و بت شکنی کنند، پیرایه‌های که به اسم دین در ذهن‌ها جای گرفته و گذشت زمان تقدس یافته اند نابود سازند و اسلام را در صفا و خلوص نخستین خود را عرضه بدارند.

۵-۸. ویژگی‌های جسمانی

جامعه منتظر از نظر صفات جسمی و نیروی بدنی نیز سرآمد روزگار هستند و کسی را یارای مقابله با آنها نیست. امام صادق (ع) در وصف توان جسمی و قدرت بدنی یاران قائم (ع) می‌فرماید: «لوط (ع) که می‌فرمود: کاش در برابر شما قدرت می‌داشتم یا می‌توانستم به تکیه‌گاهی استوار پناه ببرم، در آرزوی نیرو و توان قائم (ع) و به یاد قدرت و استواری یاران او بود. زیرا به هر کدام از آنها قدرت چهل مرد داده‌شده و قلب آنها محکم‌تر از پاره‌های آهن است اگر به کوه‌هایی از آهن برخورد کنند آنها را از جا می‌کنند و شمشیرها آنها از حرکت باز نمی‌ایستد مگر زمانی که خداوند عزوجل خشنود شود.» (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۲، ص ۳۲۷)

آری آنان در اوج نیروی روحی و بدنی هستند که با تعداد اندک خود بر ارتش فراوان ظلم و جور فائق می‌آیند.

از این رو تلاش برای حفظ سلامت روح و روان و تکاپو برای به دست آوردن انرژی و قدرت بالای روحی و بدنی از جمله وظایف منتظران و زمینه‌سازان ظهور آن حضرت می‌باشد.

امام سجاد (ع) در وصف نیرو و توان یاران قائم (ع) می‌فرماید: «إِذَا قَامَ قَائِمُنَا أَذْهَبَ اللَّهُ عَنْ شِيعَتِنَا الْعَاهَةَ وَ جَعَلَ قُلُوبَهُمْ كَزُبُرِ الْحَدِيدِ وَ جَعَلَ قُوَّةَ الرَّجُلِ مِنْهُمْ قُوَّةَ أَرْبَعِينَ رَجُلًا وَ يَكُونُونَ حُكَّامَ الْأَرْضِ وَ سَنَامَهَا؛ زمانی که قائم ما قیام کند، خداوند آفت را از شیعیان ما می‌زداید و دل‌های آنان را چون پاره‌های آهن [سخت و تزلزل‌ناپذیر] می‌کند و هر مرد آنان را قدرت چهل مرد می‌دهد. آنان فرمانروا و سالار جهان خواهند بود.» (مجلسی، ۱۳۶۶، ج ۵۲، ص ۳۶۴)

نتیجه

از مراحل مهم در فرایند انقلاب اسلامی، جامعه پردازی می باشد که هدف از آن دستیابی به جامعه اسلامی منتظر است، فصول مختلف بیانیه گام دوم بر آرمانهای، اهداف و آرزوهای بزرگی که اسلام برای جامعه بشری ترسیم نموده اشاره دارد، جامعه ای علم گرا و پژوهش محور که به دنبال کسب فضائل اخلاقی و تهذیب نفس است و در راستای کاهش اختلاف طبقاتی با فساد و بی عدالتی مبارزه می نماید و حقوق آحاد جامعه رعایت گردیده و حق خواهی و حق مداری روش غالب افراد آن جامعه می باشد، این جامعه با اتحاد در مقابل استبداد و استعمار سازش ناپذیر بوده و با قاطعیت از حقوق و عزت ملی خویش در روابط خارجی با بیگانگان دفاع می نماید و سبک زندگی آن در پرتو بصیرت و آمادگی جسمانی مبتنی بر پیروی از ارزشها، امید به آینده و بسترسازی برای ظهور می باشد.

فهرست منابع

قرآن مجید

۱. ابن ابی الحدید، ۱۴۰۲ ق، شرح نهج البلاغه، قم، مکتبه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، چاپ دوم.
۲. ابن شعبه حرانی، علی بن حسین، ۱۴۰۴ ق، تحف العقول، قم، جامعه مدرسین، چاپ سوم.
۳. وبر ماکس، ۱۳۹۳ ش، اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوچهری، تهران، سمت، چاپ سوم.
۴. رحیم پور ازغدی، حسن، ۱۳۹۰ ش، انتظار، انقلابی ماندن، همه جا، همه وقت، نشریه امان، ش ۳۰.
۵. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۳ ش، لغت نامه، علی اکبر دهخدا، تهران، مؤسسه لغت نامه دهخدا و دانشگاه تهران، چاپ اول.
۶. برقی، احمد بن خالد، ۱۳۶۶ ش، المحاسن، دارالکتب اسلامیة، چاپ دوم.
۷. بهروز لک، غلام رضا، ۱۳۸۴ ش، سیاست و مهدویت، انتشارات حکمت رویش، چاپ اول.
۸. بیهقی، احمد بن حسین، ۱۴۲۳ ق، دلائل النبوة، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۳۶۴ ش، اثبات الهدی، قم، دار الکتب الاسلامیه، چاپ ۳.
۱۰. حسینی بحرانی سید هاشم، ۱۴۲۱ ق، البرهان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه البعثة.
۱۱. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۰ ش، جامعه در قرآن، قم، اسراء، چاپ سوم.
۱۲. خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۷ ش، بیانیه گام دوم انقلاب، ۲۲ بهمن.
۱۳. دشتی، محمد، ۱۳۸۵ ش، ترجمه نهج البلاغه، قم، انتشارات وجدانی.
۱۴. صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، ۱۴۲۲ ق، کمال الدین و تمام النعمه، قم، موسسه النشر الاسلامیه، چاپ ۴.
۱۵. _____، ۱۳۶۲ ش، الخصال، ترجمه و شرح فارسی کمره‌ای، تهران، اسلامیه.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۱۵ ق، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ اول.
۱۷. طبرسی، احمد بن علی، ۱۳۸۳ ش، احتجاج، قم، مکتبه الحیدریه، چاپ ۱.
۱۸. طبری، محمد بن جریر، ۱۴۰۸ ق، دلائل الامامة، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۸۲ ش، کتاب الغیبه، قم، مکتبه بصیرتی، چاپ ۲.
۲۰. عیاشی، محمد بن مسعود، ۱۴۲۱ ق، تفسیر العیاشی، قم، الدراسات الاسلامیه.

۲۱. فقیه ایمانی، مهدی، ۱۴۱۸ ق، الامام المهدی عند اهل السنه، تهران، المجمع العالمی لاهل البيت.
۲۲. قرشی، سید علی اکبر، ۱۳۷۱ ش، قاموس قرآن، دار الکتب العلمیه، تهران، چاپ ششم.
۲۳. قندوزی حنفی، ابراهیم العینی البلخی، ۱۴۱۸ ق، ینابیع الموده، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات.
۲۴. کامل سلیمان، ۱۴۲۴ ق، یوم الخلاص، ظل القائم، قم، چاپ نگین.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۷۶ ش، اصول کافی، قم، دار الکتب الاسلامیه.
۲۶. متقی هندی، علاء الدین علی، ۱۴۲۴ ق، کنز العمال، دار الکتب العلمیه.
۲۷. محمدی اشتهاردی، محمد، ۱۳۹۶ ش، حضرت مهدی (عج) فروغ تابان ولایت، قم، کتاب جمکران.
۲۸. مجلسی، محمد باقر، ۱۳۶۶ ش، بحار الانوار، المکتبه الاسلامیه.
۲۹. _____، ۱۳۶۹ ش، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، دارالکتب الاسلامیه.
۳۰. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۲ ش، قیام و انقلاب مهدی (ع)، قم، انتشارات صدرا.
۳۱. _____، ۱۳۷۷ ش، جامعه و تاریخ، قم، صدرا.
۳۲. مفید، محمد بن نعمان، ۱۴۱۳ ق، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تحقیق: موسسه آل البيت قم: کانفرس جهانی هز امین سال شیخ مفید، چ اول.
۳۳. معین، محمد، ۱۳۶۰ ش، فرهنگ فارسی، تهران، انتشارات امیر کبیر.
۳۴. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴ ش، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۳۵. _____، ۱۳۹۲ ش، حکومت جهانی حضرت مهدی، قم، نسل جوان، چاپ نهم.
۳۶. نعمانی، محمد بن ابراهیم، ۱۳۷۶ ش، الغیبه، نشر صدوق، تهران.
۳۷. پاینده، ابوالقاسم، ۱۳۸۳ ش، نهج الفصاحه، مجموع سخنان و خطبه‌های حضرت رسول اکرم (ص)، اصفهان، خاتم الانبیاء.
۳۸. دیوید درسler، ویلیام ویلیس، ۱۳۹۵ ش، جامعه‌شناسی «بررسی تعامل انسان‌ها»، ترجمه غلامرضا رشیدی، تهران، اطلاعات، چاپ دوم.